

Kinga Łuniewska
Uniwersytet w Białymstoku
kingapiwko@wp.pl

Odpowiedzialność dyscyplinarna radców prawnych i aplikantów radcowskich w obliczu zasad rzetelnego procesu

Disciplinary liability of legal advisors in the face of the principle of a fair trial

Abstract: The legal advisory service is a liberal profession, a profession of public trust. The aim of this paper is to analyze related disciplinary procedure and its specifics. The disciplinary liability of legal advisors regulates norms of conduct in a way that respects the rules of fair trial. Full regulation of disciplinary responsibility is achievable through corporate law, in which reference is made to the Code of Criminal Procedure. Judicial authorities and self-governing bodies within the profession, supervise the correct conduct of legal advisors. We also have to mention regulations under international law, the standards of which regarding fair trial are reflected in Polish legislation.

Keywords: legal advisor, disciplinary liability, procedure, act

Słowa kluczowe: radca prawny, odpowiedzialność dyscyplinarna, postępowanie, ustawa

Zawód radcy prawnego jest wolnym zawodem prawniczym, zawodem zaufania publicznego. Według niektórych autorów „surowe zasady odpowiedzialności dyscyplinarnej – odpowiednio do wymogów zawodu zaufania publicznego – mają na celu przede wszystkim dobro klienta”¹. Szczególnie istotne ze względu na realizację powyższego są przepisy regulujące odpowiedzialność dyscyplinarną członków samorządu radcowskiego. Definicja słownikowa wskazuje, iż odpowiedzialność to gotowość do ponoszenia konsekwencji. W zależności od stopnia podporządkowania się jednostki lub jakiejś zbiorowości (samorządu radców prawnych) wymogom określonych regulaminów dyscyplina może być większa, mniejsza lub żadna. Źródłem wszelkiej dyscypliny, a także egzekutorem i źródłem sankcji, są czynniki

---

1 H. Izdebski, P. Skuczyński (red.), *Etyka prawnicza: stanowiska i perspektywy*, Warszawa 2013, s. 277.

zewewnętrzne². Przepisy prawne mają zapewnić klientom odpowiedni standard otrzymywanych usług oraz określić radcom i aplikantom charakter konsekwencji związanych ze świadczeniem pomocy prawnej. Radca prawny i aplikant radcowski mogą podlegać różnym reżimom odpowiedzialności. Ocena zgromadzonych materiałów, które posłużyły do napisania niniejszego artykułu, umożliwia postawienie tezy, zgodnie z którą polskie przepisy wyczerpująco normują odpowiedzialność dyscyplinarną radców prawnych. Obowiązująca regulacja obejmuje wytyczne w zakresie uwzględnienia specyfiki zawodu radcy prawnego. Poszanowanie uprawnień radców prawnych zagwarantowane jest dodatkowo poprzez uwzględnienie zasad procedury karnej w postępowaniu dyscyplinarnym oraz przestrzeganie zasady niezależności odpowiedzialności dyscyplinarnej od innych reżimów odpowiedzialności. Celem pracy jest analiza postępowania dyscyplinarnego, z uwzględnieniem jego specyfiki, oraz ustalenie, na ile odpowiedzialność dyscyplinarna jest niezależna od innych możliwych reżimów odpowiedzialności, a także jakie mechanizmy w ramach tego postępowania pozwalają na poszanowanie zasad rzetelnego procesu.

Radca prawny i aplikant radcowski w ramach pełnienia swoich funkcji podlegają przepisom prawnym kreującym różne podstawy odpowiedzialności. Mianowicie można wskazać na odpowiedzialność cywilną, karną, porządkową i dyscyplinarną. Ustawa o radcach prawnych z dnia 6 lipca 1982 roku (dalej: u.r.p.) reguluje szczególny charakter odpowiedzialności związanej z wykonywaniem zawodu radcy prawnego czy też osobą aplikanta radcowskiego.

Regulacja korporacyjna odpowiedzialności dyscyplinarnej rozpoczyna się od wskazania przewinień, w przypadku których odpowiedzialność ta się aktualizuje. Przede wszystkim katalog czynów jest otwarty, obejmuje niezwykle szeroki zakres wszystkich zawinionych czynów godzących w dobro i godność zawodu, skutkujących jego nienależytym wykonywaniem³. Artykuł 64 ust. 1 u.r.p. wskazuje, iż radca prawny i aplikant radcowski podlegają odpowiedzialności dyscyplinarnej za zwinione, nienależyte wykonywanie zawodu radcy prawnego oraz za czyny sprzeczne ze ślubowaniem radcowskim lub z zasadami etyki radcy prawnego. Od 2004 roku wyodrębniona została w powyżej wskazanym przepisie odpowiedzialność dyscyplinarna za niespełnienie obowiązku zawarcia umowy ubezpieczenia – obowiązek ten dotyczy tylko radców prawnych. Poza przesłankami pozytywnymi w ustawie wskazane są również wyłączenia odpowiedzialności dyscyplinarnej. Mianowicie nie obejmuje ona swoim zakresem czynów naruszających przepisy o porządku i dyscyplinie pracy objęte pracowniczą odpowiedzialnością porządkową, uregulowaną w art. 108 Kodeksu pracy i ustawach szczególnych⁴.

---

2 S. Jedynak, *Mały słownik etyczny*, Bydgoszcz 1994, s. 52.

3 R. Tokarczyk, *Etyka prawnicza*, Warszawa 2007, s. 191.

4 Z. Klatka, *Ustawa o radcach prawnych: komentarz*, Warszawa 1999, s. 356 i n.

Przywołany powyżej przepis u.r.p. poza przytoczeniem przesłanek odpowiedzialności wskazuje również podmioty, wobec których odpowiedzialność dyscyplinarna ma zastosowanie. Otóż radca prawny i aplikant radcowski ponoszą odpowiedzialność dyscyplinarną po wpisaniu ich na odpowiednie listy – radców prawnych bądź aplikantów radcowskich. Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 1 października 2004 r. o sygnaturze SDI 7/04 potwierdza krąg podmiotów podlegających odpowiedzialności dyscyplinarnej i wyjaśnia, że „jest to naturalną konsekwencją założenia, iż organy o charakterze korporacyjnym, jakimi są Okręgowy i Wyższy Sąd Dyscyplinarny, nie mogą orzekać w sprawach podmiotów niebędących członkami korporacji. Nie może być zatem pociągnięta do odpowiedzialności dyscyplinarnej przed wskazanymi wyżej organami korporacyjnymi samorządu radcowskiego osoba skreślona z listy radców prawnych”⁵.

Radca prawny odpowiada również za czyn popełniony w czasie, kiedy był wpisany na listę aplikantów radcowskich⁶. Przytoczone stanowisko Z. Klatki znajduje poparcie w aktualnym orzecznictwie, mianowicie „gdy obwiniony nie jest już aplikantem radcowskim, a radcą prawnym, to katalog kar dyscyplinarnych nie podlega żadnemu ograniczeniu. Wtedy wybór kary nie jest zależny od statusu obwinionego w czasie popełnienia czynu, gdyż decyduje chwila orzekania. Ustawa wprowadza tylko jeden wyjątek, wyłączając orzeczenie kary dyscyplinarnej w postaci zawieszenia prawa do wykonywania zawodu radcy prawnego, gdy w czasie orzekania obwiniony jest nadal aplikantem radcowskim. Nie przewiduje zaś takiego ograniczenia, gdy obwiniony jest już radcą prawnym”⁷.

Istotne jest, iż odpowiedzialność dyscyplinarna za uchybienie godności zawodu odnosi się nie tylko do zachowań podjętych w ramach działalności zawodowej czy też działalności publicznej. Bardzo ważna jest postawa, jaką prezentuje radca prawny lub aplikant radcowski również w życiu prywatnym⁸. Radca prawny może wykonywać swój zawód w ramach różnych stosunków zobowiązaniowych, a mianowicie na podstawie umowy o pracę bądź też w ramach stosunku służbowego nawiązanego w drodze jednostronnego aktu organu państwowego. Ponadto radca prawny i aplikant radcowski mogą prowadzić działalność gospodarczą, w ramach której świadczą usługi prawne. Mając na uwadze różnorodne formy wykonywania obowiązków, które wiążą się z bardzo zróżnicowanym zakresem podporządkowania, zakres odpowiedzialności dyscyplinarnej jest również odmienny. Sam samorząd odgrywa niewątpliwie najistotniejszą rolę w sprawowaniu pieczy nad wykonywaniem zawodu w formie prywatnych kancelarii. W innych stosunkach zobowiązaniowych, poza samorządem, występuje dodatkowo organ zwierzchni – pracodawca, przełożony, który może na przykład wyciągać konsekwencje względem podwładnego za zachowanie nie-

5 Lex nr 568870.

6 Z. Klatka, *Ustawa...*, *op. cit.*, s. 356

7 Postanowienie SN z dnia 29 stycznia 2013 r., SDI 38/12, Lex nr 1297721.

8 Z. Klatka, *Ustawa...*, *op. cit.*, s. 357.

zgodne z przepisami porządkowymi obowiązującymi w danej jednostce⁹. W związku z powyższym Z. Klatka wypowiedział się co do formy wykonywania zawodu i jej znaczenia dla charakteru wolnego zawodu, wskazując, że bez względu na formę wykonywania zawodu musi być on zawsze wolny i niezależny¹⁰.

Zasada ustawowej określoności, charakterystyczna dla prawa karnego, ma ograniczone znaczenie w postępowaniu dyscyplinarnym z uwagi na brak zamkniętego katalogu przewinień dyscyplinarnych¹¹. Mając na względzie wyłącznie ogólne zakreślenie przesłanek odpowiedzialności, ich ocena nie jest zawsze jednolita. Swego rodzaju wskazówki podsuwa judykatura, podając przykładowo, że w postępowaniu dyscyplinarnym „możliwa jest ocena sposobu postępowania radcy prawnego przy wykonywaniu danej czynności zawodowej np. dochowanie terminów i wymogów formalnych, nieuczestniczenie w rozprawach”¹². Na tle orzecznictwa, w zależności od stanu faktycznego, można wyróżnić, jakie zachowania podlegają odpowiedzialności dyscyplinarnej. Przykładowo:

- „Niczym nieuzasadnione przekonanie profesjonalnego pełnomocnika strony o terminowości złożonego wniosku o uzasadnienie wyroku, podczas otwartego do wniesienia apelacji terminu wynikającego z art. 369 § 2 kpc., świadczy o niedochowaniu należytej staranności i dbałości o interesy strony (art. 168 § 1 kpc.)”¹³.
- „Radca prawny podlega odpowiedzialności dyscyplinarnej za zawinione niepłacenie składek na rzecz samorządu radców prawnych (art. 64 ust. 1 ustawy z dnia 6 lipca 1982 r. o radcach prawnych – Dz.U. Nr 19, poz. 145). Nie podlega natomiast takiej odpowiedzialności radca prawny za niezłożenie ankiety o zatrudnieniu na żądanie organu samorządu”¹⁴.

Aplikant radcowski ponosi odpowiedzialność za nienależyte wykonywanie obowiązków aplikanta i czyny sprzeczne ze ślubowaniem aplikanckim¹⁵. Sąd Najwyższy w postanowieniu z dnia 29 stycznia 2013 r. w swojej tezie formułuje, iż: „Zawód radcy prawnego, do którego wykonywania przygotowuje się aplikant radcowski jest zawodem zaufania publicznego, w związku z tym zasady etyki zawodowej obowiązują także odpowiednio aplikantów radcowskich. Pozwala to na przyjęcie, że aplikant radcowski powinien przestrzegać zasad etycznych i moralnych nie tylko w związku z wykonywaniem obowiązków aplikanta. Dotyczy to w szczególności sfery działalności prawniczej”¹⁶.

9 P. Przybysz, Prawo do sądu w sprawach dyscyplinarnych, „Państwo i Prawo” 1998, z. 8, s. 68.

10 Z. Klatka, Aktualne problemy etyki radców prawnych a struktura wolnych zawodów prawniczych, (w:) H. Izdebski, P. Skuczyński (red.), Etyka prawnicza: stanowiska i perspektywy, Warszawa 2013, s. 96.

11 P. Przybysz, Prawo do sądu..., *op. cit.*, s. 68.

12 Postanowienie SN z dnia 11 maja 2009 r., I UZ 12/09, OSNP 2011/3-4/42.

13 *Ibidem*.

14 Uchwała SN 7 sędziów z dnia 26 kwietnia 1990 r., III PZP 2/90, OSNC 1990/12/142.

15 Z. Klatka, Ustawa..., *op. cit.*, s. 360.

16 Postanowienie SN z dnia 29 stycznia 2013 r., SDI 37/12, Lex nr 1297720.

Znaczącą rolę w postępowaniu dyscyplinarnym odgrywa Minister Sprawiedliwości, gdyż sprawuje on nadzór nad działalnością samorządu zawodowego radców prawnych w zakresie i formach określonych ustawą. Od 2007 roku Minister Sprawiedliwości posiada również uprawnienie, zgodnie z którym w obowiązującym stanie prawnym może polecić wszczęcie dochodzenia przeciwko radcy prawnemu lub aplikantowi radcowskiemu¹⁷. Ponadto, rzecznik dyscyplinarny doręcza Ministrowi Sprawiedliwości odpisy postanowień o wszczęciu dochodzenia oraz informuje Ministra Sprawiedliwości o wniesieniu do sądu dyscyplinarnego wniosku o wszczęcie postępowania dyscyplinarnego lub o skierowaniu wniosku o ukaranie do dziekana rady okręgowej izby radców prawnych. Ministrowi Sprawiedliwości przysługuje odwołanie od orzeczeń kończących postępowanie w sprawie oraz prawo wglądu do akt i żądania informacji o wynikach postępowania dyscyplinarnego, w każdym stadium postępowania. Co więcej, Minister Sprawiedliwości ma prawo żądać przekazania mu prawomocnych orzeczeń dyscyplinarnych bądź postanowień wraz z aktami sprawy. Sąd dyscyplinarny niezwłocznie przesyła odpis prawomocnego orzeczenia do wiadomości Ministra Sprawiedliwości.

Przez stosunkowo długi okres, od roku 1984 do 2007, obowiązywało rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości w sprawie zasad i trybu postępowania dyscyplinarnego w stosunku do radców prawnych i aplikantów radcowskich¹⁸. Aktualnie postępowanie dyscyplinarne prowadzone jest z uwzględnieniem przepisów kodeksu postępowania karnego (dalej: kpk.)¹⁹. W związku z przepisem nakazującym odpowiednie stosowanie kpk., procedura winna jednak uwzględniać różnice wynikające z ustawy o radcach prawnych. W przypadkach nieuregulowanych w ustawie o radcach prawnych nakazuje się odpowiednie stosowanie przepisów procedury karnej²⁰. Precyzując, na podstawie i w związku z art. 741 u.r.p., okręgowe sądy dyscyplinarne, rozpoznając odwołania od postanowień rzeczników dyscyplinarnych o odmowie wszczęcia dochodzenia dyscyplinarnego lub umorzenia wszczętego dochodzenia, winny odpowiednio stosować przepisy kodeksu postępowania karnego, tj. art. 306 § 1 kpk. w zw. z art. 325a § 2 kpk., art. 329 kpk. czy art. 521 kpk.²¹ Można natomiast spotkać zdecydowane stanowiska Sądu Najwyższego nakazujące stosowanie niektórych przepisów kpk. wprost. Przykładowo, według wyroku Sądu Najwyższego z dnia 25 lipca 2013 r., SDI 12/13 – „Przepisy art. 433 § 2 kpk. oraz art. 457 § 3 kpk. powinny być w postępowaniu dyscyplinarnym dotyczącym radców prawnych wprost stosowane”. Sąd wskazał, iż jest to uzasadnione treścią przywołanych przepisów mia-

17 Dz.U. z 2010 Nr 10, poz. 65 ze zm. 18 Dz.U. z 1984 r. Nr 27, poz. 138 ze zm.

18 Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości w sprawie trybu i zasad postępowania dyscyplinarnego w stosunku do radców prawnych i aplikantów radcowskich z dnia 6 kwietnia 1984 r., Dz.U. Nr 27, poz. 138.

19 W. Bujko, Postępowanie dyscyplinarne, (w:) A. Berezka (red.), Zawód radcy prawnego. Historia zawodu i zasady jego wykonywania, Wydanie 2., Warszawa 2011, s. 239.

20 Ustawa o radcach prawnych, art. 741, Dz.U. z 2010 r. Nr 10, poz. 65 ze zm.

21 W. Kozielewicz, Odpowiedzialność dyscyplinarna sędziów, prokuratorów, adwokatów, radców prawnych i notariuszy, Wydanie 1., Warszawa 2012, s. 296-297.

nowicie: „Pierwszy z tych przepisów nakłada na sąd odwoławczy obowiązek rozważenia wszystkich wniosków i zarzutów wskazanych w środku odwoławczym, przepis art. 457 § 3 kpk. natomiast określa wymogi treści uzasadnienia wyroku sądu odwoławczego, stanowiąc, że winna ona zawierać wskazanie, czym kierował się sąd wydając wyrok oraz dlaczego zarzuty i wnioski apelacji (odwołania) sąd uznał za zasadne albo niezasadne.”²² W. Kozielowicz ponadto w części poświęconej odpowiedzialności dyscyplinarnej nie tylko radców prawnych, wskazuje artykuły kpk., które stosuje się odpowiednio w postępowaniu dyscyplinarnym, wymieniając je. Co więcej, autor podaje, których regulacji z kpk. nie należy absolutnie stosować w sprawach dyscyplinarnych²³.

Artykuł 67 u.r.p. w uchylonym ustępie 2 uzależniał wszczęcie i prowadzenie postępowania dyscyplinarnego od okoliczności wyłączających ściganie z kpk. Od 2007 roku obowiązuje jedynie ustęp 1 art. 67 u.r.p., który określa fakultatywne zawieszenie postępowania do czasu ukończenia postępowania karnego. W judykaturze wskazywane jest, iż postępowanie dyscyplinarne powinno być zawieszane na czas trwania postępowania karnego. Takie stanowisko jest uzasadnione ze względu na funkcje wyroku karnego, który może obalić domniemanie niewinności. W wyniku dwóch przeprowadzonych postępowań może dochodzić do niepożądanego skutku, tj. rozbieżności rozstrzygnięć o winie. Aczkolwiek pogląd odmienny, koherentny z zasadą odrębności postępowania dyscyplinarnego, wskazuje, iż toczące się postępowanie karne nie stanowi przeszkody uzasadniającej zawieszenie postępowania dyscyplinarnego z art. 22 § 1 kpk.²⁴

Można również spotkać się ze stanowiskiem, iż postępowanie dyscyplinarne może zostać wznowione poprzez zastosowanie przepisów procedury karnej, jednakże: „Zastosowanie instytucji wznowienia postępowania uregulowanej w kpk., przy braku jakiegokolwiek jej unormowania w ustawie korporacyjnej, jest możliwe tylko wówczas, gdy konieczność taka wynika z potrzeby zapewnienia dalszego toku postępowania i wydania rozstrzygnięcia. Nie jest natomiast dopuszczalne przyznanie stronie nadzwyczajnych uprawnień służących wzruszeniu prawomocnego orzeczenia”²⁵.

Postępowania dyscyplinarne dzieli się na trzy etapy: dochodzenie, postępowanie przed sądem dyscyplinarnym i postępowanie wykonawcze²⁶

W postępowaniu dyscyplinarnym występują następujące strony:

- oskarżyciel – przed okręgowym sądem dyscyplinarnym jest to rzecznik dyscyplinarny, a przed Wyższym Sądem Dyscyplinarnym – Główny Rzecznik Dyscyplinarny;

22 Wyrok SN z dnia 25 lipca 2013 r., SDI 12/13, Lex nr 1363207.

23 W. Kozielowicz, *Odpowiedzialność dyscyplinarna sędziów...*, *op. cit.*, s. 71-72.

24 I. Bogucka, *Odpowiedzialność dyscyplinarna*, (w:) P. Skuczyński, S. Sykuna, *Leksykon etyki prawniczej*. 100 podstawowych pojęć, Warszawa 2013, s. 264.

25 Postanowienie SN z dnia 15 listopada 2012 r., VI KZ 14/12, Lex nr 1228526.

26 Art. 671 ustawy z dnia 6 lipca 1982 r. o radcach prawnych, Dz.U. z 2010 r. Nr 10, poz. 65 ze zm.

- obwiniony – radca prawny lub aplikant radcowski, przeciwko któremu toczy się postępowanie dyscyplinarne. W razie śmierci obwinionego przed ukończeniem postępowania dyscyplinarnego toczy się ono nadal, w przypadku gdy zażąda tego małżonek obwinionego, jego krewny w linii prostej, brat lub siostra w terminie dwóch miesięcy od dnia zgonu obwinionego. Obwiniony może mieć obrońcę, radcę prawnego lub adwokata.
- pokrzywdzony – osoba, której dobro prawne zostało bezpośrednio naruszone postępowaniem radcy prawnego lub aplikanta radcowskiego.

Artykuł 70 u.r.p. reguluje kwestie przedawnienia karalności za przewinienia dyscyplinarne. Otóż zgodnie z powołanym powyżej przepisem, w sytuacji gdy od chwili popełnienia czynu minęły trzy lata nie można wszcząć postępowania dyscyplinarnego. Natomiast jeżeli chodzi o nadużycie wolności słowa i pisma w granicach określonych przepisami prawa i rzeczą potrzebą, termin jest skrócony do upływu sześciu miesięcy. Istotne jest, iż karalność przewinienia dyscyplinarnego ustaje całkowicie, jeżeli od czasu jego popełnienia upłynęło pięć lat, a w wypadkach dotyczących nadużycia wolności słowa na podstawie art. 11 ust. 2 u.r.p. – dwa lata. W literaturze można spotkać pogląd, zgodnie z którym terminy karalności są zdecydowanie za krótkie. Osoby zagrożone karą mogą podejmować działania, które mają na celu opóźnienie postępowania dyscyplinarnego. Przykładowo, działania takie mogą polegać na niepodejmowaniu pism procesowych, zmianie miejsca zamieszkania bez powiadomienia o tym. Natomiast brak doręczenia powoduje możliwość upływu przedawnienia karalności. W rezultacie skuteczne unikanie odpowiedzialności może spowodować, iż licząc od daty popełnienia czynu, rzeczywiście upłynie wymagany czas przedawnienia karalności²⁷. Czynności rzecznika dyscyplinarnego lub Głównego Rzecznika Dyscyplinarnego podejmowane w danej sprawie powodują przerwanie biegu przedawnienia. Regulacja ta ma na celu skutecznie zapobiec uniknięciu odpowiedzialności za popełnione przewinienia. Zgodnie z postanowieniem Sądu Najwyższego: „Termin przedawnienia przewinienia dyscyplinarnego określony w art. 70 ust. 1 pkt 2 ustawy z dnia 6 lipca 1982 r. o radcach prawnych biegnie od dnia, w którym rzecznik po raz pierwszy powziął wiadomość o popełnieniu przewinienia przez określoną osobę²⁸. W tym samym postanowieniu sądu wskazane jest, iż doręczenie obwinionemu postanowienia o wszczęciu postępowania wyjaśniającego i przedstawieniu zarzutów jest czynnością, która przerywa bieg tego terminu przedawnienia²⁹. Powyższe może wpłynąć mobilizująco na rozstrzyganie spraw dyscyplinarnych w rozsądnym terminie.

Mniej prawdopodobne bądź też trudniejsze do osiągnięcia jest przedawnienie karalności przewinienia, które jednocześnie wypełnia znamiona czynu przestępnego

27 W. Sarnowski, Postępowanie dyscyplinarne, „Radca Prawny” nr 4, 2004 r., s. 25.

28 Postanowienie SN z dnia 24 października 2003 r., III DS 1/03, OSNP 2004/14/253.

29 *Ibidem*.

uregulowanego w kodeksie karnym. Zgodnie z art. 70 ust. 2 u.r.p. przewinienie takie przedawnia się z upływem terminu wskazanego w kodeksie karnym.

Odpowiedzialność dyscyplinarna przewidziana w u.r.p. jest mechanizmem sprawowania pieczy nad prawidłowym wykonywaniem zawodu. Stanowi odzwierciedlenie powinności samorządu radcowskiego zawartej w art. 17 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej³⁰. Samorząd radcowski składa się z różnych organów, które mają spełniać określone zadania. Organem właściwym do rozpoznania sprawy związanej z przewinieniem dyscyplinarnym jest okręgowy sąd dyscyplinarny okręgowej izby radców prawnych, której obwiniony jest członkiem w chwili wszczęcia postępowania dyscyplinarnego³¹. Artykuł 702 ust. 2. u.r.p. wskazuje, jaki organ jest właściwy, gdy przewinienie objęte jedną sprawą popełniło dwóch lub więcej obwinionych wpisanych na listę radców prawnych lub aplikantów radcowskich w różnych izbach. W opisanej sytuacji organem właściwym jest sąd dyscyplinarny, w okręgu którego popełniono przewinienie. Natomiast w przypadku, gdy miejsca popełnienia czynu nie można ustalić, właściwy jest okręgowy sąd dyscyplinarny, w którego okręgu wszczęto najpierw postępowanie dyscyplinarne. W okolicznościach, które nie są przewidziane przepisami prawa, a dochodzi do sporu o właściwość, Wyższy Sąd Dyscyplinarny jest uprawniony do rozstrzygnięcia tejże kwestii.

Sąd dyscyplinarny składa się z radców prawnych i orzeka w składzie kolegiальnym. W rozumieniu Konstytucji, która pojęcie sądu odnosi wyłącznie do organów funkcjonujących w ramach władzy sądowniczej, sądy dyscyplinarne nie są sądami. W świetle powyższego dopiero poprzez kontrolę ze strony sądów państwowych następuje realizacja zasady prawa do sądu³². Odmienne zakwalifikowanie sądów dyscyplinarnych ma miejsce na gruncie art. 6 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności³³. Mając na względzie stanowisko prezentowane w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka³⁴, na co następnie zwraca uwagę między innymi M. Nowicki, w komentarzu do art. 6 Konwencji w istocie kluczowe jest materialne znaczenie samego pojęcia sądu. Otóż sąd pełni funkcję sądowniczą, a więc rozstrzyga sprawy wchodzące w zakres jego kompetencji zgodnie z zasadą rządów prawa i w postępowaniu prowadzonym zgodnie z prawnie ustaloną procedurą. W rozumieniu wyżej wskazanej podstawy prawnej, sąd winien spełniać określone warunki³⁵. Jednym z nich jest niezawisłość. Brak zależności od władzy wykonawczej oraz od stron postępowania jest zagwarantowany na podstawie art. 73 u.r.p. W świetle przywołanej regulacji sąd podlega wyłącznie ustawom, natomiast kontrola prawidłowości orzeczenia należy wyłącznie do innego sądu – wprost oznaczonego w ustawie korporacyjnej. Na tej podstawie od orzeczenia okręgowego sądu dyscyplinarnego

30 Z. Klatka, Aktualne problemy..., *op. cit.*, s. 96.

31 Ustawa o radcach prawnych, art. 702 ust. 1 (Dz.U. z 2010 r. Nr 10, poz. 65 ze zm.).

32 W. Bujko, Postępowanie dyscyplinarne..., *op. cit.*, s. 242.

33 Dz.U. z 2010 r. Nr 90, poz. 587 ze zm.

34 Wyrok ETPC z dnia 29 kwietnia 1988 r. w sprawie 10328/83 Bellilos przeciwko Szwajcarii, Lex nr 81048.

35 M. Nowicki, Komentarz do art. 6 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, Lex, 2013.

służy odwołanie do Wyższego Sądu Dyscyplinarnego. To, że postępowanie dyscyplinarne toczy się niezależnie od postępowania karnego lub innego postępowania dyscyplinarnego, a ich wyniki – podobnie jak orzeczenia sądów cywilnych i organów administracyjnych – nie mają dla tego postępowania mocy wiążącej, podkreśla autonomię postępowania dyscyplinarnego i niezawisłość osób sądzących. Fakt, iż członkami sądów dyscyplinarnych nie są zawodowi sędziowie, nie stanowi przeszkody w uznaniu organu za sąd. Kolejnym warunkiem jest odpowiednio długa kadencja członków organu – kadencja członków sądu dyscyplinarnego trwa 3 lata. Ich funkcje mogą być sprawowane maksymalnie przez dwie następujące po sobie kadencje. Następnie sądy powinny stosować procedurę zawierającą gwarancje odpowiednie dla danego rodzaju spraw. W tym przypadku ustawa korporacyjna idealnie spełnia powyższy warunek, mianowicie obowiązujące normy u.r.p. uwzględniają specyfikę zawodu radcy prawnego. Ustawa w swej treści zawiera materialnoprawne przesłanki odpowiedzialności dyscyplinarnej, organy właściwe do rozpoznawania oraz najważniejsze zasady postępowania stosowane do ograniczonego kręgu podmiotów, tj. radców prawnych i aplikantów.

Europejski Trybunał Praw Człowieka w Strasburgu uznał, że sąd w rozumieniu art. 6 ust. 1 Konwencji to również organy dyscyplinarne, takie jak organy odpowiedzialności zawodowej³⁶. W komentarzu do art. 6 Konwencji wskazane jest, iż członkami sądu mogą być osoby niebędące zawodowymi sędziami. Jednakże sąd musi być niezawisły i bezstronny, gdyż bez tych cech nie może gwarantować rzetelnego procesu sądowego³⁷. Natomiast na straży niezależności i niezawisłości sądzących w sprawach dyscyplinarnych stoi art. 73 u.r.p., gdyż w przedmiocie orzekania podlegają oni jedynie przepisom prawa.

W przepisach dotyczących odpowiedzialności dyscyplinarnej radców prawnych odzwierciedlone są podstawowe zasady wynikające z procedury karnej (zagarantowane konstytucyjnie), to jest dwuinstancyjność postępowania, jawność i prawo do obrony³⁸. Jawny charakter postępowania dyscyplinarnego przejawia się w art. 705 u.r.p., wskazując, że Ministrowi Sprawiedliwości oraz osobom przez niego upoważnionym przysługuje w każdym stadium postępowania prawo wglądu do akt i żądania informacji o wynikach postępowania dyscyplinarnego, jak również prawo żądania prawomocnych orzeczeń dyscyplinarnych bądź postanowień wraz z aktami sprawy. Ponadto, jawność, a przy tym publiczny charakter postępowania, wyraża się w art. 703 u.r.p., zgodnie z którym orzeczenia mogą zapadać jedynie na rozprawie.

Dwuinstancyjność postępowania wyrażona w art. 704 u.r.p., polega na tym, że stronom i Ministrowi Sprawiedliwości od orzeczeń i postanowień kończących postępowanie w sprawie przysługuje odwołanie w terminie 14 dni od dnia doręczenia od-

36 Orzeczenie ETPC z dnia 23 czerwca 1981 r. w sprawie *Le Compte, Van Leuven i De Meyere* A. 43, s. 23.

37 M. Nowicki, Komentarz do art. 6..., *op. cit.*, Lex 2013

38 A. Korzeniewska-Lasota, Zróżnicowanie modeli postępowania dyscyplinarnego, (w:) H. Izdebski, P. Skuczyński (red.), *Etyka prawnicza: stanowiska i perspektywy*, Warszawa 2013, s. 129.

pisu orzeczenia albo postanowienia wraz z uzasadnieniem i pouczeniem o terminie i trybie wniesienia odwołania. Regulacja ta znajduje odzwierciedlenie w orzecznictwie. Mianowicie „Radcy prawnemu, któremu sąd dyscyplinarny pierwszej instancji wymierzył karę zawieszenia lub pozbawienia prawa do wykonywania zawodu, przysługuje odwołanie do sądu dyscyplinarnego drugiej instancji, a gdy kara taka została orzeczona przez sąd dyscyplinarny drugiej instancji, ukaranemu przysługuje odwołanie do Sądu Najwyższego.”³⁹ Takie samo stanowisko zajął Sąd Najwyższy w Uchwale 7 sędziów z dnia 20 lipca 1987 r., III PZP 25/87, ustanawiając tym samym zasadę prawną⁴⁰.

Prawo dyscyplinarne i karne należą do jednej grupy prawa represyjnego, z czego wynika, że reguły tego prawa są wspólne dla wszystkich wchodzących w nie dziedzin. W nawiązaniu do powyższego zamknięty katalog kar dyscyplinarnych jest wraz z akceptacją ustawodawcy dla zasady *nullum crimen sine lege*⁴¹. Artykuł 65 u.p.r. wymienia kary, jakie mogą być wymierzone za przewinienie dyscyplinarne. Najłagodniejszą z kar jest upomnienie, następną o nieznacznym stopniu dolegliwości jest nagana z ostrzeżeniem. Obie kary mogą być stosowane zarówno w przypadku ukarania aplikanta radcowskiego, jak i radcy prawnego. Karą, która może być wymierzona tylko radcy prawnemu, jest orzeczenie zawieszenia prawa do wykonywania zawodu w wymiarze od trzech miesięcy do pięciu lat. W dalszej kolejności wymieniona jest kara pieniężna nie niższa od połowy przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia w gospodarce narodowej za miesiąc poprzedzający datę orzeczenia dyscyplinarnego i nie wyższa od pięciokrotności tego wynagrodzenia. W literaturze można spotkać uzasadniony pogląd, iż etap wykonawczy tejszy kary może rodzić uzasadnione wątpliwości co do możliwości wyegzekwowania orzeczonej należności – jej ściągальność może być znacznie utrudniona, tak jak i w przypadku kosztów postępowania dyscyplinarnego⁴². Może być to problematyczne z uwagi na brak jednoznacznej regulacji wskazującej, według jakich przepisów egzekucja powinna być przeprowadzana. Obowiążący stan prawny nie określa, czy powinno stosować się przepisy o egzekucji administracyjnej, czy unormowania z kodeksu postępowania cywilnego⁴³.

Radca prawny, obok kary nagany z ostrzeżeniem i kary pieniężnej, może być ukarany fakultatywnie zakazem wykonywania patronatu na czas od roku do pięciu lat. Obligatoryjna forma zakazu wykonywania patronatu jest orzekana w wymiarze od lat 2 do 10 obok kary zawieszenia prawa do wykonywania zawodu radcy prawnego⁴⁴. Najsurowszą karą, jaka może być wymierzona za przewinienie dyscyplinarne, jest pozbawienie prawa do wykonywania zawodu radcy prawnego, a w stosunku do aplikantów radcowskich – wydalenie z aplikacji. Kara wydalenia z aplikacji pociąga

39 Postanowienie SN z dnia 7 września 1995 r., I PA 1/95, Lex nr 23564

40 Uchwała SN 7 sędziów – zasada prawna z dnia 20 lipca 1987 r., III PZP 25/87, OSNC1988/5/54.

41 I. Bogucka, Odpowiedzialność..., *op. cit.*, s. 254.

42 W. Sarnowski, Postępowanie dyscyplinarne..., *op. cit.*, s. 26.

43 <http://prawo.rp.pl/artukul/948825.html?print=tak&p=0>, (publikacja od 5.11.2012 r., data dostępu: 30.01.2017 r.).

44 Art. 65 ust. 2a i 2b ustawy z dnia 6 lipca 1982 r. o radcach prawnych (Dz.U. z 2010 r. Nr 10, poz. 65 ze zm.).

za sobą skreślenie z listy aplikantów bez prawa ubiegania się o ponowny wpis na listę aplikantów radcowskich lub o wpis na listę radców prawnych przez 10 lat od daty uprawomocnienia się orzeczenia⁴⁵. Regulacja odnosząca się do radców prawnych była zdecydowanie bardziej restrykcyjna, gdyż skreślenie z listy radców prawnych pociągało za sobą trwały zakaz ubiegania się o ponowny wpis. Wskazany zapis odnawiał odzwierciedlenie w orzeczeniach. Przykładowo: „Z dniem uprawomocnienia się orzeczenia sądu dyscyplinarnego o pozbawieniu radcy prawnego prawa do wykonywania zawodu traci on możliwość wykonywania tego zawodu i to w sposób trwały. Jego skreślenie z listy radców prawnych ma jedynie charakter formalny i to, kiedy ono nastąpi, nie daje ukaranemu możliwości wykonywania zawodu radcy prawnego do tego momentu”⁴⁶. Jednakże niedługo po wydaniu zacytowanego orzeczenia pkt 2c art. 65 u.r.p. stał się obiektem rozważań Trybunału Konstytucyjnego. W wyniku przeprowadzonego postępowania zawarty we wspomnianym przepisie zwrot „bez prawa ubiegania się o ponowny wpis” został uznany przez Trybunał Konstytucyjny jako niezgodny z art. 65 ust. 1 w związku z art. 31 ust. 3 Konstytucji⁴⁷.

Ustawa o radcach prawnych przewiduje również, iż istnieją przewinienia mniejszej wagi, do których stosowanie wyżej wymienionych kar byłoby zbyt dolegliwe. W związku z powyższym w art. 66 u.r.p. przyznano dziekanowi rady okręgowej izby radców prawnych kompetencje do karania za przewinienie mniejszej wagi. Zgodnie z powołanym przepisem przysługuje mu środek karny w postaci ostrzeżenia i może być on zastosowany zarówno wobec radcy prawnego, jak i aplikanta radcowskiego. Podmioty te mają prawo odwołać się od ostrzeżenia dziekańskiego. Organem właściwym do rozpatrzenia odwołania jest okręgowy sąd dyscyplinarny. Natomiast orzeczenie wydane na skutek odwołania pozostaje już niewzruszalne⁴⁸. Stan faktyczny oraz indywidualizm osób oceniających może bardzo różnicować sytuację obwinionego w przypadku przewinienia mniejszej wagi. Słuszne wydaje się być spostrzeżenie komentatora, który zwraca uwagę na to, że decyzja dziekana i jego stanowisko co do oceny nie podlega kontroli, dlatego też dziekan przy podjęciu decyzji o zastosowaniu ostrzeżenia powinien brać pod uwagę stopień winy sprawcy, wagę przewinienia oraz rozmiar wyrządzonej szkody⁴⁹.

Warto podkreślić, iż brak ustawowego podporządkowania poszczególnych kar do określonych deliktów dyscyplinarnych umożliwia organom dyscyplinarnym większą swobodę przy ocenianiu wszelkich okoliczności dotyczących czynu, sprawcy, jak i ich społecznego kontekstu w celu zapewnienia adekwatności orzeczonej kary do popełnionego czynu. Rodzaj wymierzonej kary winien być zależny od rodzaju naruszenia i jego wagi, stopnia społecznej szkodliwości czynu, stopnia zawinienia sprawcy,

45 Art. 65 ust. 2d ustawy z dnia 6 lipca 1982 r. o radcach prawnych (Dz.U. z 2010 r. Nr 10, poz. 65 ze zm.).

46 Postanowienie NSA w Warszawie z dnia 7 kwietnia 2010 r., II FSK 1929/08, http://www.orzeczenia-nsa.pl/postanowienie/ii-fsk-1929-08/egzekucja_swiaadczen_pienieznych_odrzucenie_skargi_kasacyjnej/178f6e7.html.

47 Wyrok TK z dnia 18 października 2010 r., K 1/09, OTK Seria A 2010 nr 8, poz. 76.

48 Art. 66 ustawy z dnia 6 lipca 1982 r. o radcach prawnych, Dz.U. z 2010 r. Nr 10, poz. 65 ze zm.

49 Z. Klatka, *Komentarz do ustawy...*, op. cit., s. 368.

a także od czynników łagodzących i obciążających. Organ dyscyplinarny wymierza karę przewidzianą w ustawie wedle swojego uznania. Wymiar kary musi być odpowiedni z uwagi na kształtowanie świadomości prawnej środowiska zawodowego oraz ochrony społecznej roli zawodu⁵⁰. W judykaturze można spotkać stanowiska sądu wskazujące, kiedy kara jest nieadekwatna do popełnionego przewinienia. Ilustrując powyższe, można wskazać na orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 14 stycznia 1999 r., III SZ 3/98, z którego wynika, iż kara pozbawienia prawa do wykonywania zawodu radcy prawnego wymierzona za notoryczne nieopłacanie składek na rzecz samorządu radców prawnych jest rażąco niewspółmiernie surowa. Kluczowym sformułowaniem wydaje się być zwrot „w świetle dotychczasowych ustaleń”, gdyż w ocenie sądu zachodzą okoliczności, które decydują o takim a nie innym stanowisku⁵¹. Jednakże *a contrario* sąd może uznać, iż wymierzenie danej kary jest jak najbardziej zasadne. Przykładowo: „Przywłaszczenie kwoty pieniężnej na szkodę klienta uzasadnia wymierzenie radcy prawnemu kary dyscyplinarnej pozbawienia prawa wykonywania zawodu”⁵².

Postępowanie dyscyplinarne niewątpliwie ma charakter represyjny względem obwinionego, gdyż ma przymusić go do należytego wykonywania swoich obowiązków. Dyscyplina w zawodzie zaufania publicznego ma służyć wypełnieniu funkcji prewencyjnej oraz ma chronić obywateli przed nieprofesjonalną pomocą prawną. Funkcja gwarancyjna postępowania dyscyplinarnego, w ocenie autora, stoi na straży głównych interesów obwinionego, który w postępowaniu przed organem samorządu powinien mieć zapewnione poszanowanie swoich praw. Ponadto obiektywizm oceniających – wykonujących ten sam co obwiniony zawód, może pozytywnie rokować na adekwatny wymiar kary. Powyższe ma fundamentalne znaczenie z uwagi na to, iż odpowiedzialność dyscyplinarna radców prawnych i aplikantów radcowskich jest niezależna⁵³ względem innych możliwych reżimów odpowiedzialności. Istotne jest, iż przepisy u.r.p. nie wykluczają odpowiedzialności innego rodzaju, co może doprowadzić do zbiegu postępowań.

Radca prawny i aplikant radcowski mogą podlegać również odpowiedzialności porządkowej. Bardzo ważne w ochronie niezależności radcy prawnego jest to, że ponoszenie korporacyjnej odpowiedzialności dyscyplinarnej ma jednak charakter priorytetowy. Zgodnie ze stanowiskiem Sądu Najwyższego: „Nie można pociągnąć do odpowiedzialności zawodowej za zachowanie „zgodne z nakazem lub zakazem albo upoważnieniem obowiązującej ustawy”, choćby zachowanie takie formalnie stanowiło naruszenie norm etyki zawodowej ujętych w kodeksie etyki zawodowej przyjętej przez daną korporację zawodową”⁵⁴. W zakreślonej przez sąd sytuacji pierwszeń-

50 I. Bogucka, *Odpowiedzialność...*, *op. cit.*, s. 260.

51 Orzeczenie SN z dnia 14 stycznia 1999 r., III SZ 3/98, Lex nr 1239054.

52 Wyrok SN z dnia 24 września 1997 r., III SZ 2/97, Lex nr 33004.

53 Z. Klatka, *Komentarz do ustawy...*, *op. cit.*, s. 355.

54 SN z dnia 27 września 2012 r. SDI 24/12.

stwo ma odpowiedzialność dyscyplinarna przed organami samorządu radcowskiego. W komentarzu do art. 67 u.r.p. również można spotkać się ze stanowiskiem, iż radca prawny wykonujący zawód na podstawie stosunku pracy może podlegać niezależnie od korporacyjnej odpowiedzialności dyscyplinarnej także odpowiedzialności dyscyplinarnej przewidzianej w pragmatyce służbowej. Zakresy obu odpowiedzialności nie muszą się pokrywać. Autor podkreśla, iż u.r.p. kompleksowo reguluje wykonywanie zawodu radcy prawnego w każdej formie prawnej, zatem należy przyjąć, że ma ona pierwszeństwo przed uregulowaniami pragmatyk służbowych. Natomiast jeżeli brak jest regulacji w ustawie korporacyjnej, radca prawny odpowiada dyscyplinarnie według zasad określonych w obowiązującej go pragmatyce służbowej⁵⁵.

Radca prawny (jak również aplikant radcowski) może ponosić odpowiedzialność cywilną – kontraktową i deliktową. Podleganie wskazanym modelom odpowiedzialności nie koliduje w żaden sposób z odpowiedzialnością dyscyplinarną uregulowaną w u.r.p. Mimo, iż zasady i sankcje są odmienne, ten sam czyn może być podstawą odpowiedzialności cywilnej i dyscyplinarnej. Przepisy u.r.p. nie przewidują regulacji związanych z koniecznością zawieszenia postępowania dyscyplinarnego na czas trwania sprawy cywilnej, aczkolwiek orzeczenie sądu dyscyplinarnego uznającego obwinionego za winnego zarzucanego przewinienia może być dowodem w procesie cywilnym. Odmienne niż w ustawie korporacyjnej w Kodeksie postępowania cywilnego, w art. 177 § 1 pkt 4, wskazano fakultatywną możliwość zawieszenia postępowania cywilnego „jeżeli ujawni się czyn, którego ustalenie w drodze karnej lub dyscyplinarnej mogłoby wywrzeć wpływ na rozstrzygnięcie sprawy”⁵⁶.

Radca prawny i aplikant radcowski ponoszą odpowiedzialność karną za czyn, który wypełnia znamiona przestępstwa przewidzianego w kodeksie karnym. Na gruncie u.r.p. radcom prawnym został przyznany immunitet zwalniający ich od odpowiedzialności karnej za zniewagę lub zniesławienie – art. 11 ust. 2 u.r.p. Pomimo wyłączenia za wskazane przewinienie odpowiedzialności karnej pozostaje możliwa do wyegzekwowania odpowiedzialność cywilna i dyscyplinarna⁵⁷. Na potrzeby niniejszego opracowania należy także zwrócić uwagę na możliwość pociągnięcia radcy prawnego do odpowiedzialności za naruszenie ustawy o przeciwdziałaniu praniu pieniędzy i finansowaniu terroryzmu. Podstawy prawne powyższej odpowiedzialności stanowią kodeks karny i ustawa o przeciwdziałaniu praniu pieniędzy i finansowaniu terroryzmu.

Reasumując, odpowiedzialność dyscyplinarna radców prawnych i aplikantów radcowskich unormowana jest zgodnie z zasadami rzetelnego procesu. Pełne uregulowanie odpowiedzialności dyscyplinarnej radców prawnych i aplikantów rad-

55 Z. Klatka, Komentarz do ustawy..., *op. cit.*, s. 369.

56 Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego, tekst jedn. Dz.U. z 2016 r. poz. 1822.

57 W. Bujko, Zawód radcy prawnego i samorząd zawodowy radców prawnych w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego, (w:) A. Bereza (red.), Zawód radcy prawnego. Historia zawodu i zasady jego wykonywania, Wydanie 2., Warszawa 2011, s. 282.

cowskich w polskim systemie prawnym umożliwia zawarte w ustawie korporacyjnej odesłanie do odpowiedniego stosowania przepisów kpk. w części przez nią nieunormowanej. Strażnikiem realizacji zadań mających na celu odpowiedzenie zagwarantowanie wykonywania zawodu radcy prawnego są zaś organy samorządu radcowskiego i organy władzy sądowniczej. Nie sposób też nie wspomnieć, iż w polskich uregulowaniach odzwierciedlenie znajdują regulacje prawa międzynarodowego odsyłające do standardów rzetelnego procesu.

BIBLIOGRAFIA

- Bogucka I., Odpowiedzialność dyscyplinarna, (w:) P. Skuczyński, S. Sykuna (red.), *Leksykon etyki prawniczej. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2013.
- Bujko W., Postępowanie dyscyplinarne, (w:) A. Bereza (red.), *Zawód radcy prawnego. Historia zawodu i zasady jego wykonywania*, Wydanie 2., Warszawa 2011.
- Izdebski H., Skuczyński P. (red.), *Etyka prawnicza: stanowiska i perspektywy*, Warszawa 2013.
- Jedynak S., *Mały słownik etyczny*, Bydgoszcz 1994.
- Klatka Z., *Ustawa o radcach prawnych: komentarz*, Warszawa 1999.
- Korzeniewska-Lasota A., Zróżnicowanie modeli postępowania dyscyplinarnego, (w:) H. Izdebski, P. Skuczyński (red.), *Etyka prawnicza: stanowiska i perspektywy*, Warszawa 2013.
- Kozielewicz W., *Odpowiedzialność dyscyplinarna sędziów, prokuratorów, adwokatów, radców prawnych i notariuszy*, Warszawa 2012.
- Nowicki M., *Komentarz do art. 6 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, Lex 2013.
- Przybysz P., *Prawo do sądu w sprawach dyscyplinarnych*, „Państwo i Prawo” 1998, z 8.
- Sarnowski W., *Postępowanie dyscyplinarne*, „Radca Prawny” 2004, nr 4.
- Tokarczyk R., *Etyka prawnicza*, Warszawa 2007.